

Skowronek, Stefan

Środki obrotowe w Egipcie rzymskim

Studia Archeologiczne 3, 135-146

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stefan Skowronek
Uniwersytet Jagielloński

ŚRODKI OBROTOWE W EGIPCIE RZYMSKIM

Pieniądz wybijany w Egipcie za panowania rzymskiego od Augusta do Dioklecjana przedstawia znaczną odrębność w porównaniu ze środkami obiegowymi produkowanymi na innych obszarach cesarstwa. Powód tej różnicy jest dość oczywisty: chociaż August w swoim manifeście wyrażonym w Monumentum Ancyranum oświadczył, iż panowanie nad Egiptem oddał ludowi rzymskiemu¹, wiarygodniejszy w tym względzie jest przekaz Tacyty informujący, że władca ten z panowania rzymskiego Egipt wyłączył². August traktował bowiem ten kraj jako osobistą posiadłość, w zarządzaniu której nie brał udziału ani naród rzymski, ani też członkowie senatu. W obrębie prywatnej domeny cesarskiej nie odwoływano się do rzymskich wzorów i zwyczajów. Jednym ze środków zabezpieczenia skuteczniejszej izolacji Egiptu od reszty imperium było wprowadzenie osobnych środków obiegowych określanych w literaturze przedmiotu mianem serii aleksandryjskiej. Jej nazwa pochodzi, jak wiadomo, od jedynej działającej w tym kraju mennicy, która mieściła się w Aleksandrii.

Monety emitowane przez mennicę aleksandryjską od I - III wieku n.e. produkowane były w brązie i lichym srebrze, tzw. bilonie, pełniąc funkcję pieniądza kredytowego. Dodać bowiem należy, iż wartość właściwego metalu w monetach opartych na zaufaniu nie miała w Egipcie bynajmniej większego znaczenia przy ustalaniu cen³.

¹ Por. V. Ehrenberg, A.H.M. Jones, Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius, Oxford 1955, s. 24-25, c.27.

² Tac. Annales II, 59.

³ Np. cena pszenicy nigdy nie była tak niska jak za Augusta, kiedy mennica aleksandryjska emitowała wyłącznie nominalny brązowy - por. A.C. Johnson, Egypt and the Roman Empire, Ann Arbor 1951, s. 35.

Specyfika ekonomiki Egiptu okresu rzymskiego polegająca z jednej strony na samowystarczalności, z drugiej zaś na zmonopolizowaniu ważniejszych gałęzi gospodarki kraju, czyniła z pieniądza wybijałego w brązie i srebrze o obniżonym standardzie walutę efektywną, tym bardziej, iż środki obiegowe przeznaczone były wyłącznie na lokalny użytek⁴.

Na obszarze Egiptu nie spotykamy w omawianym okresie zjawiska napływu monety obcej czy też odpływu na zewnątrz rodzimych środków obiegowych, jak to obserwujemy na innych terenach. Rzymskie monety imperialne pojawiają się w tym kraju bardzo rzadko do połowy III wieku⁵. Rzymskie monety, które wystąpiły od tego czasu w kilku miejscowościach Egiptu są wyrazem ich recepcji przez ludność przyjmującą chętniej zdewaluowany znacznie już wówczas denar, niż gorsze pod względem jakości miejscowe tetradrachmy. Dotyczyło to zwłaszcza pojawienia się monet imperialnych Galliena, Klaudiusza II i Probusa. Owe zjawisko łączyć można z poważną inflacją pieniądza Aleksandryjskiego, która przybrała na sile szczególnie w latach 269-276 n.e., wyrażając się m.in. poważnym wzrostem cen pszenicy⁶. Natomiast pojedyncze okazy aureusów zarejestrowane w Chora stanowią ślad tzw. skarbów "urzędowych" lub "wojskowych". Zaznaczyć należy, iż złote monety nie tylko nie były emitowane przez mennicę Aleksandryjską w ciągu I-III wieku n.e., ale też złoto obce, pojawiające się w tym czasie w Egipcie, nigdy nie pełniło roli oficjalnego środka obiegowego⁷. Właśnie ze względu na rzadkie występowanie w Egipcie obcych monet należy przyjąć, iż musiały być one wymieniane przy wejściu do kraju na lokalne środki obiegowe;

⁴ Por. Johnson, op. cit., s. 1-35.

⁵ Por. NC, 1908, s. 305; teoria Teodora Mommsena o wolnym obiegu imperialnych denarów w Egipcie jest nie do utrzymania - por. T. Mommsen, APF, I, 1901, s. 273; J.G. Milne, The Currency of Egypt under the Romans to the Time of Diocletian, AAA, 7, 1914-16, s. 52, rejestruje z terenu Egiptu jedynie znalezisko 50 rzymskich denarów datowanych na czasy od Wespazjana do Marka Aureliusza, czy też dwa lub trzy drobne znaleziska z czasów Sewerów.

⁶ Por. Johnson, op. cit., s. 39 i 50, również JEA, VIII, 1922, s. 159-160.

⁷ O aureusach z I i II w. por. P. Mich., 121, verso I, 6(42) i BGU 1045 (154); podobnie z III wieku por. CIG 5002 (232), 5003 (235), 5008-5010 (244-248) i 5009 (248); powyższe inskrypcje pochodzące z Kerdassi sugerują, iż miejscowość ta mogła stanowić ważny punkt handlu Egiptu z Afryką, podobnie jak Myos Hormos i Koptos w handlu z Indiami - por. P. Giss. 47 (ok. 117). Tą drogą mogło złoto przenikać sporadycznie do Egiptu.

służyły do tego celu specjalne banki wymienne, gdzie gromadzono obce waluty⁸. Kontrola przedmiotów importowanych i eksportowanych, jak też regulacja i segregacja walut były stosunkowo łatwe dla administracji rzymskiej wobec korzystnego w tym względzie położenia geograficznego Egiptu, otoczonego ze wschodu, zachodu i południa pustynią, od północy zaś morzem. Punktów wstępu do kraju, które zostały objęte kontrolą - było zaledwie kilka; z nich wymienia się m.in. Aleksandrię, Pelusium, Myos Hormos i Koptos⁹. Podobnie monety Aleksandryjskie są bardzo rzadko znajdowane poza Egiptem. Znikomą ich ilość, i to na ogół egzemplarze datowane od połowy III wieku, odkryto w Europie zachodniej, środkowej i północnej oraz na Wyspach Brytyjskich¹⁰. Obecność monet Aleksandryjskich w tych rejonach Europy trudno jednak wyjaśnić drogą określonego kontekstu historycznego i uznać przy tym, że były w obiegu na terenach, gdzie je odkryto, czy też - że miały poważniejszy udział w "upieniężnieniu" rynku miejscowego¹¹. Okazy te, traktowane w wielu wypadkach

⁸ Por. Referencje: Johnson, op.cit., s.20 i 22. Autor ten twierdzi, iż obcy kupcy za sprzedany towar otrzymywali lokalny pieniądz, który zużywali na zakup innych towarów, zaś ewentualną nadwyżkę mogli dopiero zamienić na obcą walutę w banku.

⁹ Por. Johnson, op. cit., s.18 oraz 23; słuszne wydaje się być mniemanie tego autora (s. 23), który zakłada możliwość istnienia ogromnych rezerw złota w Egipcie uzyskanych przez system wspomnianej kontroli; zapasy nagromadzone tu w ciągu trzech wieków pozwolić zatem mogły Dioklecjanowi oprzeć walutę na parytecie złota.

¹⁰ Por. L.C. West, A.C. Johnson, *Currency in Rome and Byzantine Egypt*, Princeton 1944, s.5 i przyp. 12; również Johnson, *Egypt...*, s.28 i s. 161-162, przyp. 37 do rozdz. I, gdzie autor podaje listę znalezisk monetarnych datowanych na III wiek; por. też NC, 5, X, 1930, s.335-338; dane z Czechosłowacji przytacza Z. Němeškalová-Jiroučková w pracy: *Ražby Aleksandrijské z Prvých Tří Století n.e. v Českých a Moravských Nálezích*, Numismatický Sborník, V, 1958, s. 45-65. Autorka zlokalizowała na terenie Czech 8 znalezisk z 18 monetami, na Morawach wymienia zaś 9 miejscowości z 10 monetami. Oprócz tego w Muzeum w Mostě zarejestrowane zostały przez nią 43 okazy; te ostatnie trudno jednak z całą pewnością powiązać z bliżej określonymi miejscami znalezienia. Wszystkie okazy monet - z nielicznymi wyjątkami - datowane są na połowę III w. n.e.; Znaleziska z rejonu środkowych Niemiec - por. K.Schirwitz, *Griechische, Keltische und Römische Münzen aus Mitteldeutschland*, Germania 30, 1952, s. 46 i V. Kahrstedt, *Zu zwei Göttinger Münzen*, Germania 32, 1954, s. 216.

¹¹ Por. NZ, VI, 1914, s. 193.

jako swego rodzaju curiosa i pamiątki, mogły zostać przeniesione w odległe poza Egiptem miejscowości, zwłaszcza na teren Pannonii i Noricum przez stacjonujące tam legiony rzymskie¹². Rzadkość występowania obcych monet na terenie Egiptu, jak też znikoma ilość aleksandryjskich emisji znajdujących poza tym krajem - prowadzi do wniosku, iż w okresie cesarstwa stosowano prostą zasadę ekonomiczną - pieniądz kredytowy o wartości narzuconej nie może być w obiegu na równi z walutą o lepszym standardzie.

Przypuszcza się, że znaczna część ludności egipskiej, zwłaszcza z Chora, nie miała potrzeby posługiwania się monetą na szeroką skalę. Posiadanie jej było z pewnością konieczne głównie dla opłacenia niektórych podatków egzekwowanych w gotówce¹³. Mieszkańcy okręgów wiejskich Egiptu, gdzie obieg pieniężny był stosunkowo nikły, byli na ogół samowystarczalni, jeśli chodzi o zaspokajanie własnych potrzeb¹⁴; miejscowe warsztaty bowiem dostarczały niezbędnych dla gospodarstwa przedmiotów, narzędzi pracy, odzieży, a właściwym środkiem obiegowym i zarazem miernikiem wartości był niezrędko pieniądz naturalny w postaci takich produktów, jak oliwa, wino i zboże¹⁵. Bogatsza ludność miejska zapewne korzystała z importu niektórych towarów obcych, lecz te, jak wiadomo, objęte były regulacją¹⁶.

Pieniądzem mennicznym posługiwali się na szerszą skalę mieszkańcy miast, przede wszystkim samej Aleksandrii, przejawiający w owym międzynarodowym emporium znaczną aktywność handlową. Wyrażała się ona w działalności warsztatów pracujących na eksport, któ-

¹² Por. Z. Nemeškalová-Jiroudkova, op.cit., s.57-62 oraz J. Roeger, Alexandriner in Noricum, Schild von Steier, Beiträge zur steirischen Vor- und Frühgeschichte und Münzkunde, ses. 5, Graz, 1955, s.43. Zagadnienie wpływów orientalnych na tereny naddunajskie sygnalizował już m.in. J.Dobiaš w pracy pt. Orientální vlivy v římském Podunají, Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi k šedesátým narozeninám, Praha 1928, s. 15-46 i A.Salač, Isis, Sarapis a božstva sdužená, Praha 1915, s. 24-25.

¹³ O rejestrach podatkowych por. A.C. Johnson, Egypt..., s. 5 i 17.

¹⁴ Por. A.C. Johnson, Egypt..., s.18 oraz o handlu w rzymskim Egipcie por. JRS, 1917, s. 45-58.

¹⁵ O produktach rolnych jako pieniądzu por. A.C. Johnson, Egypt..., s.39 oraz T. Frank, An Economic Survey of Ancient Rome, vo.II: Roman Egypt by A.C. Johnson, Baltimore 1936, s.301, gdzie bliższe informacje o kosztach utrzymania w rzymskim Egipcie, kosztach stosunkowo niskich.

¹⁶ A.C. Johnson, Egypt..., s. 18.

ry dotyczył m.in. takich przedmiotów, jak szkło i płótno oraz w imporcie luksusowych towarów z południa i wschodu - jak kość słoniowa i pachnidła¹⁷. Do przedmiotów przeznaczonych na eksport należały również papirus i zboże, objęte jednak były one monopolem państwowym.

Chociaż August i jego następcy utrzymywali oddzielny system monetarny dla Egiptu, nigdy nie było ich intencją izolowanie Egiptu od reszty imperium pod względem ekonomicznym. Nie ulega bowiem wątpliwości, iż szczególnie Zachód potrzebował egipskich produktów, takich jak pszenica, papirus i szerokiego wachlarza przedmiotów zbytku. Władcy rzymscy, oczywiście, dążyli w obrębie swej prywatnej domeny - jaką był Egipt - do zapewnienia sobie jak największych dochodów zarówno w gotówce, jak i naturze. Dochody te mogły ulec znacznemu pomnożeniu przez udzielenie zachodnim kupcom wolnego i stałego dostępu do rynku Aleksandryjskiego¹⁸.

Oficjalna moneta została wprowadzona w Egipcie stosunkowo późno, bo dopiero przez jego greckich władców po zdobyciu kraju przez Aleksandra Wielkiego. Pieniądz został tam wówczas oparty na srebrnym standardzie attyckim o podstawowej jednostce, jaką stanowiła tetradrachma wraz z jej frakcjami. W połowie III wieku p.n.e. zastosowano w Egipcie w obrocie pieniężnym osobliwy dualizm: brązowy standard wyrażający się w biciu brązowych drachm i ich frakcji oraz standard srebrny - srebrnych tetradrachm. Ten dualizm środków obiegowych, występujący do końca panowania Ptolemeuszy, cechowała stała tendencja spadkowa wartości srebra w tetradrachmach oraz zjawisko zmniejszania wielkości monet brązowych¹⁹.

August, jako bezpośredni spadkobierca Ptolemeuszy, oparł się w produkcji menniczej na rodzimym brązowym standardzie stosując, jak dowodzą jego emisje, różne próby znalezienia najkorzystniejszej formy środka obiegowego dla Egiptu. Najstarsze Aleksandryj-

¹⁷ Por. E. Słuszkiewicz, Handel rzymsko-indyjski w świetle znalezisk monetarnych w Indiach, WNA, XX, 1938/9, s. 3-22, zwłaszcza s. 5 n.

¹⁸ A.C. Johnson, Egypt..., s. 19.

¹⁹ O obiegowych środkach pieniężnych oraz polityce monetarnej Ptolemeuszy por. bliżej JEA, XV, 1929, s. 150-153; F. Heichelheim, Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis August: Beiträge zur Erforschung der wirtschaftlichen Wechsellagen, Jena 1930 passim i C. Préaux, L'économie royale des Lagides, Bruxelles 1939, s. 269 n.

skie monety tego władcy przypominają monety brązowe Kleopatry VII, różniąc się jedynie portretem i legendą. Łączność z mennictwem ptolemejskim nie ograniczała się tylko do przejęcia dawniejszych wzorów. Wyjaśnić bowiem należy, że monety ptolemejskie znajdowały się w obiegu na równi z aktualnymi emisjami aleksandryjskimi Augusta. Pozwolić mogły na to olbrzymie zasoby srebra menniczego, które przypadły następcy Ptolemeusza po zdobyciu Egiptu²⁰. W pierwszych dwudziestu pięciu latach panowania Augusta bito tu okazy brązowe wartości 80, 40, 20 i 5 drachm, następnie jeszcze przed drugim rokiem p.n.e. przeprowadzono pewną reorganizację mennictwa, co, jak sądzić należy, miało na celu zachowanie ściślejszego w obrachunkach stosunku brązu do srebra²¹. Dowodzą tego nowe jednostki, jak diobol, obol i 1/4 obola (dichalkon), bite oczywiście w brązie²².

Dalsza reforma mennicza została dokonana w Egipcie za Tyberiusza ok. 20 r. n.e. Wprowadzono wówczas znowu do obiegu nie używaną od czasu śmierci Kleopatry VII jednostkę srebrną - tetradrachmę, która de facto stanowiła aliaz srebra (ok. 16%) i brązu (ok. 82%), w literaturze przedmiotu określaną jako bilon. Produkcja owej jednostki, nieregularnej pod względem wagowym i charakteryzującej się zawartością srebra zbliżoną początkowo do rzymskiego denara, była bardzo znaczna. Wyraża się też przypuszczenie, iż stanowiła ona wprost ekwiwalent denara lub drachmy attyckiej²³. A zatem wielce prawdopodobne, że głównym celem tej reformy było ułatwienie stosunków handlowych oraz operacji przeliczeniowych między

²⁰ Por. Cass. Dio II, 17: zasoby te szacuje się na ok. 250 000 000 denarów - por. JRS, XXIII, 1933, s. 143.

²¹ Por. J.G. Milne, Catalogue of Alexandrian Coins in the Ashmolean Museum, Oxford 1938, s. XVI, poz. 6.

²² O mennictwie aleksandryjskim Augusta por. JEA, XIII, 1927, s. 135-140; por. też Johnson, Egypt..., s. 17; autor ten przyjmuje, iż jednostki obolowe i chalka były tylko wartościami obrachunkowymi.

²³ Nowo kreowana jednostką miała w przeliczeniach wartość od 26 do 29 oboli - por. P. Achmin 8(197); por. też L.C. West, A.C. Johnson, Currency..., rozdz. I-II oraz Johnson, Egypt..., s.17. Problem dotyczący zawartości srebra w tetradrachmie anonsowali: R. Reece, Analyses of Some Early Imperial Alexandrian Tétradrachms, NC, 7, IX, 1969, s. 317-318 i J. Schwartz, Réflexion sur les tétradrachmes d'Alexandrie au premier siècle, Ch.Eg. 41, 1966, s.371-379.

Egiptem, a resztą imperium. Za Tyberiusza kontynuowano też emisję drobnej monety brązowej składającej się z oboli, 1/4 oboli i dichalków²⁴.

Następny eksperyment menniczy zastosowano za Klaudiusza. Wypełniona została wówczas luka w pośrednich nominałach, między tetradrachmą a obolem, przez wprowadzenie nowych jednostek, takich jak didrachma i drachma, opartych również na obniżonym standardzie srebra. Jest rzeczą do tej pory niewyjaśnioną, dlaczego zaniechano w mennictwie Aleksandryjskim podczas następnych panowań wybijania tych niezwykle rzadko dziś spotykanych okazów²⁵.

W czasach Nerona zaznacza się wzmożona produkcja tetradrachm, zwłaszcza w ciągu ostatnich czterech lat jego panowania. Jest rzeczą godną uwagi, iż wówczas znikają w papirusach wszelkie wzmianki o srebrze ptolemejskim, kursującym od Augusta obok emisji Aleksandryjskich. Wysuwa się przypuszczenie, iż za Nerona wycofano z obiegu monety ptolemejskie, które następnie przebijano aktualnym stemplem; właśnie owa praktyka miała się przyczynić do wzrostu emisji tetradrachm²⁶. Ograniczono jednocześnie produkcję monet brązowych. Wśród tych ostatnich na uwagę zasługują jednostki o większej średnicy, zwane drachmami (spotykamy też jej frakcję równą 1/2 wartości). Nominał ów, występujący w pokąźniejszej ilości dopiero od Domicjana, pozostawał prawdopodobnie w tej samej relacji

²⁴ O mennictwie Aleksandryjskim Tyberiusza por. NC, 4, X, 1910, s. 333-339 i Milne, Catalogue..., s. XVII, § 7; autor ten twierdzi, że za następcy Tyberiusza - Kaliguli - mennica Aleksandryjska była nieczynna, nie podaje on jednak przekonujących argumentów - por. tamże, s. XX, § 21.

²⁵ W przekazach papirusowych termin drachma pojawia się co prawda już za Augusta i Tyberiusza, najprawdopodobniej jednak jako jednostka obrachunkowa - por. P. Lond. 1171 (8 p. n.e.) i P. Oxy, 736 (I w. n.e.). Począwszy od Klaudiusza dokumenty papirusowe dzielą się na dwie grupy przekazów: jedne informują, że np. podatki od ogrodów występują w srebrnych drachmach (6 obolowych), zaś noty marginalne czasem wspominają o wpłatach pobieranych w tetradrachmach (29 obolowych) np. pogłównie. W większości jednak wypadków podatki obliczano według srebrnej drachmy (6 obolowej z 8 chalka na obola) - por. registry z Karanis (lata 171-173) w P. Mich. 223-225; por. też L.C. West, A.C. Johnson, Currency..., rozdz. I; i A.C. Johnson, Egypt..., s. 7.

²⁶ Dla przykładu podać należy, że przeciętna produkcja roczna tych jednostek za Nerona jest sześć razy większa od liczby tetradrachm za Hadriana - por. Johnson, Egypt..., s. 32 i s. 162, nota 41, gdzie podane są dokładne dane liczbowe.

do aleksandryjskiej tetradrachmy, co sesterce do denara²⁷. Zaznaczyć należy, iż szerokie brązowe drachmy emitowano regularnie do około połowy II wieku n.e., zwłaszcza zaś za panowania Trajana, Hadriana i Antonina Piusa. Od czasów Marka Aureliusza obserwujemy zaniechanie produkcji tych jednostek, jak i stopniową niwelację całego systemu mennictwa brązowego. Pojedyncze egzemplarze brązowych drachm należą w III w. n.e. do nielicznych wyjątków, a krótkie ich wznowienia przypadają jedynie na okres panowania Karakalli, Sewera Aleksandra, Filipa Araba, Klaudiusza II i Aureliana²⁸. Jednocześnie uległa pogorszeniu jakość bilonowych tetradrachm. Pierwsze znaczne obniżenie standartu tej jednostki wystąpiło również za Marka Aureliusza, zwłaszcza w latach 171-178, kiedy zawartość srebra w tetradrachmie została zredukowana do ok. 4%. Po krótkim wznowieniu emisji tetradrachm o podwyższonym standardzie - np. 10% srebra za Septymiusza Sewera - zeznacza się dalszy spadek ilości tego metalu. Spadek ów postępował już wyraźnie do końca III wieku; za Dioklacjana osiąga ona w tetradrachmach zaledwie 1/2% srebra²⁹. Bilonowe tetradrachmy w konsekwencji redukcji zawartego w nich srebra spadają do rzędu monet brązowych.

Rolę pieniądza posiłkującego te ostatnie emisje spełniały drobne monety produkowane z ołowiu. Zaczęły się one pojawiać z końcem II w. n.e., kiedy mennica aleksandryjska zaniechała emitowania drachm brązowych. Nowe jednostki, trudne do ujęcia w bliżej określony system, są zazwyczaj bardzo niestarannie wybite i źle zachowane, toteż ich dokładniejsza identyfikacja jest w większości wypadków niemożliwa³⁰. Poszukiwanie w wieku III n.e. drobnej monety wyraziło się też na terenie Egiptu w produkcji odlewanych monet brązowych małych rozmiarów. Przypominają one swym wyglądem nominały emitowane wówczas w niektórych miastach zachodnich obszarów Azji Mniejszej, a zwłaszcza na wyspie Samos³¹. Zbyt małe wymiary

²⁷ Por. o mennictwie brązowym: Milne, *The Currency...*, s. 54-60; drachma brązowa dzieliła się podobnie jak srebrna na 6 oboli, a obol na 8 chałki - por. Johnson, *Egypt...*, s. 6.

²⁸ Por. Milne, *Catalogue...*, s. XVII, § 10; A.C. Johnson, *Egypt*, s. 4.

²⁹ Por. A.C. Johnson, *Roman Egypt to the Reign of Diocletian*, Baltimore, 1936, s. 440 oraz G. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft im Röm. Reich des IV Jahr. n.Chr.*, Helsingfors 1933, s. 38-57 i Johnson, *op.cit.*, s. 5 i 160, nota 10.

³⁰ Por. J.G. Milne, *Egypto-Roman Lead Token Coinage*, NC, 4, VIII, 1908, s. 287-310.

³¹ Por. NZ, XIII, 1920, s. 100.

tych okazów o słabej ostrości rysunku stempla utrudniają w wysokim stopniu przeprowadzenie właściwych studiów porównawczych, a tym bardziej - prześledzenie cech typologicznych.

Dodać należy, iż szczególnie od połowy III wieku n.e., jak świadczą strzępy przekazów papirusowych, poważną rolę w obrocie pieniężnym odgrywały na szerszą niż dotychczas skalę zwłaszcza w Chora - produkty naturalne. One właśnie, co wyżej zaznaczono, łatwo przejmowały funkcję pieniężną mennicznych środków obiegowych³². Handel naturalny stanowił zresztą nierzadkie wówczas zjawisko również na innych terenach imperium.

Niestety, nie rozporządzamy żadnymi źródłami dotyczącymi organizacji mennicy w Aleksandrii; opierać się możemy jedynie na przypuszczeniach.

Całokształt spraw mennicznych podlegał, według wszelkiego prawdopodobieństwa, idiologowi, który był głównym urzędnikiem odpowiedzialnym przed prefektem cesarskim za finanse Egiptu. Wydaje się też, że tylko wyższe funkcje administracyjne mennicy pełnili urzędnicy rzymscy. W procesie technologicznym związanym z samą produkcją monety ważną rolę odgrywali zapewne lokalni artyści-rytownicy, zatrudnieni przy sporządzeniu stempli mennicznych. Świadczyć o tym mogą przede wszystkim cechy stylistyczne monet oddziedziczone z miejscowych tradycji. Również takie szczegóły, jak staranne i dokładne centrowanie krążków monetarnych wyrażające się w ich prawidłowo ustawionej osi (stosunek awersu do rewersu), czy też nieco ukośne i chropowate obrzeża monet, wywodzą się z ptolemejskiej praktyki menniczej.

W pewnych okresach mennica była nieczynna, a jej wydajność produkcyjna nie utrzymywała się stale na jednakowym poziomie. Aklamacji nowego władcy nie zawsze towarzyszyło emitowanie nowych środków obiegowych; na przykład - pierwsze aleksandryjskie monety Tyberiusza i Nerona wybito dopiero w trzecim roku ich panowania. Seria aleksandryjska z I-III wieku n.e. datowana jest według kolejnych lat panowania władców; ich pierwszy rok panowania liczono od daty aklamacji do końca roku aleksandryjskiego zamykającego się dniem 28 sierpnia³³. Pozwala to m.in. określić przybliżoną wydaj-

³² Por. Milne, Catalogue..., s. XVIII, § 13.

³³ Rok aleksandryjski rozpoczynał się 29 sierpnia, a przestępny 30 sierpnia - o datowaniu monet aleksandryjskich por. Sallet, op. cit., passim oraz J. Dietrich, Die Herkunft des graeco-Ägyptischen Jahreszeichens L. w: SM, 1969, s. 69-72.

ność produkcyjną mennicy w danych odcinkach czasowych. Można wnosić, iż więcej monet wybijano w lecie niż w zimie; na przykład - podczas dwóch miesięcy letnich (lipiec, sierpień), stanowiących pierwszy aleksandryjski rok panowania Galby - przeciętna produkcja monet była podwójna w stosunku do poprzedniego dziesięciomiesięcznego okresu emittacji monet za Nerona³⁴. Znaczny przyrost liczby typów monetarnych wpływać mógł ze wzmożonej akcji propagandowej na rzecz cesarza Galby. Pomnażanie liczby typów monetarnych nie spotykamy jednak jako stałej praktyki na początku innych panowań. Wymowa tego zjawiska może mieć zatem inne podłoże. W lecie zbierana była większość podatków, co stanowiło najprawdopodobniej główny powód większego popytu ludności na pieniądz menniczny. Papiirusy i ostraka pochodzące z Chora wskazują, że takie podatki jak pogłównne i groblowe opłacane były od marca do października; w tym właśnie okresie odbywał się stały drenaż środków obiegowych na rzecz państwa³⁵. Natomiast podczas zimy i wiosny zapotrzebowanie na gotówkę mogło być mniejsze, zwłaszcza u ludności zajętej pracą na roli i oddalonej od większych miast. Rzecz oczywista, ludność ta dysponowała wówczas skromniejszą nadwyżką towarową, warunkującą jakikolwiek zysk pieniężny.

W okresach wzmożonej aktywności produkcyjnej mennica aleksandryjska funkcjonowała najprawdopodobniej w kilku oficynach, jak to sądzić można przez analogię do wcześniejszych monet ptolemejskich czy aktualnie bitych monet imperialnych. Właściwe przydzielenie danych emisji bliżej określonym oficynom nastrocza jednak poważne trudności, gdyż na monetach aleksandryjskich nie występują łatwiejsze do rozpoznania znaki warsztatów mennicznych. Wydawać się może, iż podział na oficyny winny sugerować określone i preferowane przez nie symbole czy warianty legend lub ich rozkład w polu monety³⁶. W świetle dotychczas pozyskanych materiałów brak jednak przekonujących dowodów, które wskazywałyby na istnienie takich cech rozpoznawczo-metrykalnych. Wydaje się bowiem, że zróżnicowane stemple służyły raczej do rozpoznawania określonych nominałów,

³⁴ Por. Milne, Catalogue..., s. XX, § 24.

³⁵ O porze opłacania podatków por. W.L. Wesserman, C.W. Keyes, Tax Lists and transportation receipts from Theadelphia, London 1930, s. 12.

³⁶ Tak chciałby rzecz widzieć Milne, Catalogue..., s. XIX, § 17; autor ten jednak nie uzasadnia bliżej swojego punktu widzenia.

zwłaszcza w początkowych fazach mennictwa Aleksandryjskiego. Znaki mennicze występują wyraźnie dopiero po reformie Dioklecjana w 296/297 r. n.e. kiedy wprowadzono w Aleksandrii rzymskie mennictwo imperialne. Z tego dopiero okresu rozporządzamy stosunkowo pełnym zestawem znaków oficyn Aleksandryjskich³⁷.

Nie jest rzeczą łatwą dokonać powiązania obserwowanej fluktuacji produkcyjnej monet bilonowych czy też brązowych z sytuacją ekonomiczną Egiptu. Wydaje się też, iż przydatność skarbów monet dla bliższego zdefiniowania ekonomiki kraju jest w tym względzie w większości wypadków zawodna³⁸. Odkrywanie skarbów monet Aleksandryjskich podczas planowych prac archeologicznych, gwarantujących określenie właściwej funkcji tych zabytków należy do nielicznych wyjątków. Stanowią one zwykle tylko fragmentaryczny i raczej dość przypadkowy przekrój środków pieniężnych, określanych najczęściej poza kontekstem znaleziskowym, niż masę monetarną faktycznie "zastygłą" w ziemi i wyłączonej z obiegu w pewnym okresie dziejów Aleksandrii. Zwykle się bowiem zdarza, iż autentyczne skarby ulegają przemieszaniu czy też selekcjonowaniu - pod kątem kryteriów estetycznych - przez przypadkowych znalazców. Próby zmierzające do właściwej rekonstrukcji tych znalezisk najczęściej zawodzą, zniekształcając w konsekwencji okres poznania historycznego. Dodać należy w tym miejscu jeszcze jedną uwagę - numizmatyczne źródła Aleksandryjskie są wprawdzie nader bogate, ale ich korelacja ze źródłami pisanymi nastrocza bardzo częste poważne trudności. Materiały papirusowe z terenu Egiptu dostarczają znacznej liczby rejestrów podatkowych, kontraktów, prywatnych rachunków itp., w których bieżące terminy monetarne są w stałym użyciu; interpretacja owych terminów jest jednak w wysokim stopniu sporna³⁹. I tak gnomon idiologa wspomina m.in. o karach, wyrażonych w sestercach, nakładanych na obywateli rzymskich znajdujących się w Egipcie; również rachunki wojskowe często prezentują nazwy rzymskich, a nie Aleksandryjskich jednostek pieniężnych⁴⁰. Istnieją też przykłady, że jeszcze

³⁷ W sprawie oficyn J.G. Milne, *The Shops of the Roman Mint of Alexandria*, JRS, VIII, 1918, s. 154-178.

³⁸ Johnson, *Egypt...*, s.36 zwraca m.in. uwagę, że jak wielką ostrożnością należy traktować świadectwa skarbów z terenu Egiptu.

³⁹ Por. Johnson, *Egypt...*, s.5.

⁴⁰ Por. Johnson, *Egypt...*, s.9.

z początkiem III wieku uposażenia obliczane były w drachmach attyckich⁴¹, wiadomo natomiast, że ani attyckie, ani też ptolemejskie monety nie były już dostępne w Egipcie w III wieku. Dla Greków jednak mieszkających w tym kraju owe terminy reprezentowały najprawdopodobniej właściwy standard. Podobnie w praktyce przeliczeniowej, stosowanej jeszcze w IV wieku n.e., tetradrachma i denar były zamiennymi terminami, chociaż nie wybijano już wtedy tego typu monet⁴².

W świetle powyższych uwag trudno rozstrzygnąć, czy wzrost lub pomniejszenie prosperity kraju odpowiada w pełni wzrostowi, pomniejszeniu lub zanikowi rodzimej produkcji menniczej. Zagadnienie to jest niezwykle trudne do rozwikłania, gdyż nie znajduje jak dotychczas pełniejszego naświetlenia w innych przekazach zarówno pisanych, jak i materialnych.

⁴¹ Por. P. Oxy. 705 (202).

⁴² Por. Johnson, Egypt..., s. 17.